

Muhammed el-Meydânî, *es-Sâmî fi'l-esâmî*, Tahrir 1345 hş., s. 370, 371; İbn Ebû Rendeke et-Turtuşî, *Sirâcü'l-mülûk*, Kahire 1306, s. 108; Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî, *el-Mu'arreb* (nşr. F. Abdürrahîm), Dimaşk 1410/1990, s. 526-527; Muhammed b. Behrâm el-Kalânîsî, *Akrâ-bâzinü'l-Kalânîsî* (nşr. Muhammed Zühayr el-Bâbâ), Halep 1403/1983, s. 295; Şerîf el-İdrîsî, *el-Ekyâl ve'l-euzân* (Resûl Ca'feriyan, *Mirâs-ı İslâmî-yi İrân* içinde), Kum 1375 hş., III, 343; Celâleddin eş-Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rûtbe fi talebi'l-hisbe* (nşr. Seyyid el-Bâz el-Arînî), Kahire 1365/1946, s. 17; Mutarriżî, *el-Muğrib fi tertibi'l-mu'rib* (nşr. Mahmûd Fâhûrî - Abdülhamîd Muhtâr), Halep 1399/1979, II, 190; Nevevî, *Şerhu Müslim*, XVIII, 20; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 181, 422; V, 114-115; Muhammed b. İbrâhîm et-Tetâî, *Tenvirü'l-makâle fi halli elfâzi'r-Risâle* (nşr. M. Âyîş Abdül'âl Şübeyr), Kahire 1409/1988, III, 249-255; Hasan b. İbrâhîm el-Cebertî, *el-İlk-dü's-şemin fî mâ yete'allak bi'l-mevâzin*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3169, vr. 29*; Ali Paşa Mübârek, *el-Mizân fi'l-akyise ve'l-mekâyil ve'l-euzân*, Kahire 1309, s. 84, 86, 89, 90; W. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden 1955, s. 48-50, 66; M. Ziyâeddin er-Reyyis, *el-Harâc*, Kahire 1977, s. 291-293, 308, 320-327; A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London - New York 1981, s. 405-406, 407-408; M. H. Sauvaire, "Materiaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la metrologie musulmanes", *JA*, VII (1886), s. 445-456; VIII (1886), s. 529-530; R. Brunschvig, "Sur les mesures tunisiennes de capacite au commencement du XVIIe siècle", *Annales de l'Institut d'études orientales*, III, Alger 1937, s. 79-81, 86; S. Boubaker, "Poids et mesures dans la régence de Tunis au XVIIe siècle: Le ritl, le qafiz de blé et le mtar d'huile", *Turcica*, XVI, Paris 1984, s. 160-164; Mahmûd Ferve, "el-Mekâyis ve'l-mevâzin ve'l-mekâyil fi Tûnis hilâle'l-karneyn eş-şâmin ve't-tâsi' 'aşer", *el-Mecelletü't-Târîhiyyetü'l-'Arabîyye li'd-dirâsâti'l-'Oşmâniyye*, sy. 7-8, Zağvân 1993, s. 251, 252-253, 266; Dihhudâ, *Lugatnâme*, XXI, 384-385; XXII, 405, 406; E. V. Zambaur, "Kafiz", *IA*, VI, 66; E. Ashtor, "Mawâzin", *El²* (Ing.), VI, 119.

CENGİZ KALLEK

Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya cumhuriyetleri ve halen bağımsızlığına kavuşmaya çalışan Çeçenistan Kuzey Kafkasya'da (Kafkasönu) bulunmaktadır.

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

Genellikle dağlık bir bölge olan Kafkasya topografik bakımdan çok farklı özellikler sergiler. Bölgeyi ikiye ayıran Büyük Kafkas dağları yaklaşık 1200 km. uzunluğunda ve 110-180 km. genişliğindedir; en yüksek yerleri orta kesimdeki Elbruz (5642 m.) ve Kazbek (5033 m.) doruklarıdır. Büyük Kafkas dağlarını güney-kuzey doğrultusunda aşan en önemli iki geçit Daryal ve Derbent'tir. Daha güneyde yükseklikleri 4000 metreyi geçmeyen Küçük Kafkas dağları ve aralarında küçük ovalar, geniş çöküntüler ve dik yamaçlı volkanik tepeler bulunmaktadır. Transkafkasya bölgesinin batısındaki Kolhi ile doğusundaki Kura ve Aras havzaları verimli tarım arazilerine sahiptir.

22.500.000 civarında olan Kafkasya'nın nüfusu etnik bakımdan büyük bir çeşitlilik gösterir. Bölgede yaşayan elli kadar halkın başlıcaları Adige, Kabartay (Kabarda), Çerkez, Abhaz, Abazin; Çeçen, İnguş; Avar, Lek, Dargın, Lezgi; Gürcü, Laz, Megrel, Svan, Hevsur gruplarıdır. Abhaz-Adige grubundan olan Rusya Federasyonu'na bağlı Adige Özerk Bölgesi'nde, daha çok da Laba ve Kuban nehirlerinin aşağı kısımlarında ve Büyük Kafkas dağlarının eteklerinde yaşayan Adigeler (150.000) müslümandır. Gürcistan'a bağlı Abhaz ve Acar Özerk cumhuriyetlerinde yaşayan Abhazlar'ın toplam nüfusu bugün yaklaşık 120.000'dir. Abhazlar'ın bir bölümü müslüman, bir bölümü de Ortodoks hris-

tiyandır. Ahbazlar'la aynı kökten gelen Abazinler, Adige Özerk Bölgesi'nin doğusunda ve Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nde Kuma, Kuban ve Zelencuk nehirlerinin yukarı düzlüklerinde yaşamaktadırlar. Müslüman Abazinler'in toplam nüfusu 30.000 civarındadır. Büyük bir kısmı Kabarda-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nde, az bir kısmı da Adige Özerk Bölgesi'nde yaşayan ve toplam sayıları 500.000 civarında olan Kabartaylar'ın çoğunluğu müslüman, sadece Kuzey Osetya'daki küçük bir kolları hristiyandır. Çeçenler'le akrabaları İnguşlar, Kuzeydoğu Kafkasya'daki Çeçenistan ile İnguş Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Çeçenler'in toplam nüfusu 1 milyon kadar, bir kısmı Kuzey Osetya'da oturan İnguşlar'ınki ise 300.000'dir; her iki halk da müslümandır. Kuzeydoğu Kafkasya'da bulunan Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nin nüfusunun Avarlar (544.000), Lekler (106.000), Dargınlar (353.000) ve Lezgiler (257.300) bölgedeki yerli halkların başlıcalarıdır. Güney Kafkasya'da ise Gürcü, Megrel, Laz, Svan ve Hevsurlar yaşamaktadır. Gürcistan'daki Osmanlı yönetimi sırasında Avarlar müslüman olmuşlardır. Elbruz dağlarının güney eteklerinde oturan Svanlar'la Hevsurlar hem din hem dil bakımından Gürcüler'le bütünleşmiştir.

Kafkasya'da yaşayan Türk kökenli Âzerîler, Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar ve Nogaylar içinde nüfus itibarıyla çoğunluğu Âzerîler teşkil eder. Azerbaycan, Gürcistan ve Rusya Federasyonu'nun değişik yerlerinde bulunan Âzerîler'in sayısı 1996 nüfus sayımına göre 7.549.000'dir. Âzerîler'den sonra Kafkasya'da yaşayan en kalabalık Türk topluluğunu oluşturan Kumuklar, Dağıstan

KAFKASYA

Karadeniz ile

Hazar denizi arasındaki dağlık bölge.

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

II. TARİH

III. MİMARİ

Karadeniz ile Azak denizinin doğu kesimini ayıran Anapa yarımadasından başlayarak Hazar denizi kıyısındaki Apşeron yarımadasına ulaşan Büyük Kafkas dağlarını ve iki yanında uzanan toprakları kapsar; bölgenin adı da söz konusu sıra dağlardan gelmektedir. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetleri Güney Kafkasya'da (Transkafkasya), Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Kalmuk,

XIX. yüzyılda Bakü'yü gösteren bir gravür (J. Bezezin, *Puteşestviye po Dagastanu Zakabkaz'yu*, Kazan 1850)

Özerk Cumhuriyeti'nin başşehri Mahaçkale'de yaşamaktadır. Toplam nüfusları 350.000 civarındadır. Karaçay-Balkarlar, Karaçay-Çerkez ve Kabarda-Balkar Özerk cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. Toplam nüfusları yaklaşık 400.000'dir. Nogaylar Kuzey Dağıstan'da Terek deltasında, İdil nehrinin güney boylarında, İnguş, Çeçen ve Karaçay-Çerkez Özerk cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. 1989 nüfus sayımına göre 70.000 civarında olan Nogaylar'ın bugün 100.000'e yaklaştıkları tahmin edilmektedir. Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Kafkas Türkmenleri'nin sayısı 70.000 kadardır. Kumuklar, Karaçay-Balkarlar, Nogaylar ve Kafkas Türkmenleri genelde Hanefî mezhebine mensuptur.

Ermeniler bölgenin güneyinde yer alan Ermenistan Cumhuriyeti'nde (1987, 3.411.900); İranlılar küçük gruplar halinde Azerbaycan, Dağıstan ve diğer cumhuriyetlerde; Kürtler daha çok Ermenistan ve Gürcistan'da (toplam 80.000); Tatlar Dağıstan ile (1979, 22.441) Apşeron'da ve Azerbaycan'ın güneyindeki İran sınırına yakın bölgede; Osetler Orta Kafkaslar bölgesindeki Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti ile (632.428) Gürcistan'a bağlı Güney Osetya Özerk Bölgesi'nde (1979, 541.893); Slav ırkına mensup Ruslar, Ukraynalılar, Beyaz Ruslar ve diğerleri ise bölgenin hemen hemen her tarafında ve genellikle şehirlerde yaşamaktadır.

Kafkasya'da nüfus dağılımını coğrafya ve tabiat şartları belirler. Yüksek dağlık alanlar nüfustan yoksundur; Büyük Kafkas dağlarının orta ve batı kısımlarında insan yaşamaz. Bölgenin en kalabalık kesimleri Kuzey Kafkasya'daki verimli çöküntü ovalarının bulunduğu yerlerdir. Köy ve şehirlerde yaşayan nüfusun oranı ülkelere göre değişiklik göstermekteyse de genel olarak kırsal alanda yaşayanlar daha fazladır. Tarih boyunca meydana gelen çeşitli olaylar, göç yolları üzerinde yer alan Kafkasya'daki nüfus yapısını ve dağılımını etkilemiştir. Bölgenin Rusya'nın işgalini girmesinden sonra müslüman nüfusun önemli bir bölümü Osmanlı Devleti'nin değişik yerlerine göç etmiştir. Ayrıca Rus işgalinin ardından özellikle şehirlerde Rus nüfusu giderek artmış, Rus ve Kazak kolonileri kurulmuştur. Bugün bölgedeki bütün şehirlerde önemli miktarda Rus ve Ukraynalı topluluklara rastlamak mümkündür. Diğer taraftan Stalin döneminde sürgün edilenlerin bir kısmı daha sonra ülkelere geri dönmüşse de birçoğu gönderildikleri yerlerde kalmışlardır.

Etnik zenginliğe benzer bir dil çeşitliliğinin bulunduğu Kafkasya'da otuz yedi dilin varlığı tesbit edilmiştir. İslâm coğrafyacıları buraya Cebelülsine (diller dağı) adını vermişler ve buradaki 300'e yakın dilden bahsetmişlerdir (*Géographie d'Aboulféda*, II/1, s. 93). Kafkasya'da yaşayan halklar üç büyük dil ailesi etrafında toplanır: Kafkas (İber-Kafkas), Hint-Avrupa ve Altay. Kafkas dilleri ailesi Kartvel, Abhaz-Adige ve Dağıstan dilleri ailesinden ibarettir. Hint-Avrupa dillerinde konuşan halklar grubuna Ruslar, Ukraynalılar (Krasnodar ve Stavropol vilâyetlerinde), Ermeniler, Osetinler, Kürtler, Tatlar ve yahudiler girmektedir. Altay dilleri ailesinin Türk grubunda Âzeriler, Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Tartarlar ve Kafkas (Derbent) Türkmenleri bulunmaktadır.

Kafkasya Müslümanlık'la Hristiyanlığın hâkim olduğu bir bölgedir. Türk kökenli halkların tamamına yakını, Gürcüler'den Batum civarında yaşayan Acaralılar ve Kuzeydoğu, Kuzeybatı Kafkasya'daki pek çok halk müslümandır. VII. yüzyılın ortalarında yayılmaya başlayan İslâmiyet daha çok Hazar denizi sahilindeki topraklarda taraftar bulmuştur. Rusya'nın bölgeyi işgali İslâm'ın yayılmasını olumsuz yönde etkilemekle birlikte Sovyetler Birliği döneminde merkezlerden uzak yerlerde dinî hassasiyet muhafaza edilmiştir. Ermeniler'le Gürcüler'in yanı sıra Ruslar, Ukraynalılar ve diğer bazı gruplar hristiyandır.

BİBLİYOGRAFYA :

Géographie d'Aboulféda, II/1, s. 93; J. F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, New York 1908; Şerafeddin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul 1961, s. 1-54; Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991, s. 3-4, 43-71; Şamil Mansur, *Çeçenler*, Ankara 1993; Nadir Devlet, "Çağdaş Türkiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1993, Ek cilt, s. 284-290; Shireen T. Hunter, *The Transcaucasus in Transition Nation-Building and Conflict*, Washington 1994, s. 3-21; Shirin Akiner, *Sovyet Müslümanları* (trc. Tufan Buzpınar - Ahmet Mutu), İstanbul 1995, s. 93-225; Nedim İpek, "Kafkaslar'daki Nüfus Hareketleri", *TM*, XX (1997), s. 273-313; "Kafkas Dağları", *TA*, XXI, 107-108; "Kafkas Dilleri", a.e., XXI, 108-109; "Kafkasya", a.e., XXI, 109-110; C. E. Bosworth, "al-Ġabġ", *EP* (Fr.), IV, 356-365; D. N. Mackenzie, "al-Ġabġ (Languages)", a.e., IV, 365-367; "Kavkaz", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskva 1973, XI, 113-119; "Caucase", *ELn*, III, 1079-1087; Ziya Musa Bunyatov, "Dağıstan", *DİA*, VIII, 404-406; P. Thorez, "Caucasus", *Elr*, V, 84-91.

DAVUT DURSUN

II. TARİH

İslâm'ın zuhurundan önce Kafkasya Bizanslılar, Sâsânîler ve Hazarlar arasında iktisadî ve siyasî rekabet alanı haline gelmişti. Bölgenin Asya ile Avrupa arasındaki ticaret yollarının kesiştiği noktada bulunması ve buradaki siyasî teşekküllerin zayıflığı rekabeti etkilemiştir. Zerdüşti Sâsânîler'in I. Hüsrev döneminde Gürcü Krallığı'nı yıkmalarına rağmen VI. yüzyılda Hristiyanlık Kafkasya'da yayılmaya devam etmiştir. Müslüman Araplar, Hz. Ömer zamanında Kafkasya'ya yönelik fetih harekâtını başarıyla sürdürdüler ve Sürâka b. Amr 22 (643) yılında Derbend (Bâbülebâv) Kralı Şehr-Berâz ile barış yaptı. Daha sonra Habîb b. Mesleme, Hz. Osman devrinde Duvîn (Dvin) ve Tiflis şehirlerini fethedip Gürcüler'le bir antlaşma imzaladı (25/645-46). Habîb'in görevlendirdiği Abdurrahman b. Cez es-Sülemî'nin gayretleriyle Tiflis'te birçok kişi müslüman oldu. Sürâka'nın ölümünün ardından başkumandanlığa getirilerek Kuzey Kafkasya'nın fethiyle görevlendirilen Abdurrahman b. Rebîa el-Bâhilî'nin bölgeye hâkim bulunan Hazarlar'la yaptığı bir çarpışmada şehid düşmesi üzerine kardeşi Selâm b. Rebîa fetih harekâtına devam etti ve muhtemelen 32'de (652-53) Derbend'i ele geçirdi. İslâmiyet'in Kafkasya'nın özellikle doğu kısmında ve Dağıstan'da yayılmasını Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in kardeşi Mesleme b. Abdülmelik ile Mervân b. Muhammed gerçekleştirdi. Araplar, Büyük Kafkas sıradağlarının kuzeyindeki halkları ve kabileleri itaatleri altına almakta çeşitli zorluklarla karşılaştılar. 180 (796) yılında Hazarlar Derbend'i zaptederek İslâm hâkimiyetine son verdiler. Kafkasya'da egemenlik için Abbâsîler'le Hazarlar ve onların vasalları arasında gelişen mücadeleler IX. yüzyılın ikinci yarısında müslüman Araplar'ın zaferiyle sona erdi. Öte yandan Tiflis'te bir İslâm emirliği kuran (833-852) İshak b. İsmâil, Abbâsî Halifesi Mutevekkil-Alallah'ın gönderdiği Türk asıllı kumandan Boğa el-Kebîr tarafından öldürüldü ve Tiflis'teki emirliğe son verildi. 869'da Hâşimî hânedanı Derbend'e hâkim oldu; daha sonra Sâcoğulları şehri ele geçirdi. Ancak Yûsuf b. Ebû's-Sâc'ın ölümünün (927) ardından Hâşimîler bölgeye yeniden hâkim oldular.

Kafkasya'nın müslümanların hâkimiyetine girmesinden sonra bağımsızlıklarını kaybeden hristiyan prenslikleri Bizans'ın da desteğiyle yer yer ayaklandılar. Hali-